

A MARADVÁNYFÖLD KÉRDÉSEI HEVES MEGYÉBEN 1770-TŐL 1870-IG

DR. SOÓS IMRE

A jobbágyság történetének kutatása során a jobbágygazdaság egysége, a telek és annak szántóföldtartozéka jogosan köti le a kutató figyelmét. A telki szántóföld a jobbágyságnak ha nem is egyetlen, de legfontosabb termelőeszköze. A jobbágytársadalom belső mozgásának, rétegződésének vizsgálatában tehát helyesen tekintjük kiindulópontnak a telekrészek aránya szerinti tagozódást, hiszen legalábbis a Mária Terézia-féle úrbérendezés óta egy-egy községben az egésztelkes kétszerannyi szántóföldet használt, mint a féltelkes. Ujabban *Sándor Pál* több tanulmányában azt a figyelemre méltó megállapítást tette, hogy lényeges eltérés van az úrbéri szántóföldek és a ténylegesen birtokolt parasztföld terjedelme között, hogy a telkesek birtokát képező maradványföldek „általában számottevő nagyságúak, néhány esetben az úrbéres földeknél is nagyobbak voltak, sőt a maradvány- és irtásföldek birtoklása bizonyos mértékig a zsellérbirtok terjedelmét is meghatározta” [1]. Az általa idézett telekkönyv tanúsága szerint pl. Dusnokon a féltelkes annyi földet használ, amely bőven kiadna egy egész telket, 20 hold helyett 43 holdat. Pest megyében hat olyan községet sorol fel, ahol a maradványföldek terjedelme meghaladja az 1000 holdat, azok kiterjedése Dusnokon 2800, Érsekcsanádon 3200 hold. *Simonffy Emil* vizsgálódásaiból is az derül ki, hogy Zala megye 11 községében a ténylegesen használt jobbágyföld több, mint kétszerese az úrbéri földnek [2]. A jelenség oka itt is ugyanaz. Terjedelmes maradványföldeket is használ a jobbágy az úrbérieseken felül.

A nem úrbéri eredetű földek vizsgálata lehetővé teszi a jobbágyság rétegződésének reálisabb szemléletét. Valóban hiba volna kizárólag a jogi kategóriák alapján mereven megvonni a jobbágyság rétegződésének kereteit. Szükség van arra, hogy a vizsgálati eszközök között a történeti-statisztikai kutatás, a jelenségek kvantitatív összetevőinek vizsgálata, vagyis *Sándor Pál* szavaival élve: „a jogi felszín alatt meghúzódó, gazdaságilag differenciált vizsgálat” is helyet kapjon.

Kérdés azonban, vajon a jobbágy által egy adott időpontban — a mérnöki felmérés, vagy úrbéri elkülönzés pillanatában — ténylegesen használt földeknek pusztán mennyiségi felsorolása nem hagy-e megoldatlanul számos fontos kérdést. Tehetünk-e biztos megállapításokat akkor, amikor a maradványföldek keletkezésének körülményeit figyelmen kívül hagyva,

pusztán azok terjedelméből akarjuk megállapítani a jobbágy magabírá-
sának fokozatait? A földek jogi természetének meghatározása mégis el-
sősorban adja meg a kulcsot annak a másik kérdésnek eldöntéséhez, hogy
végeredményben mennyivel került kedvezőbb helyzetbe a dusnoki job-
bágy, ha féltelkesként nem 20 holdat, hanem 43 holdat használt. Mit fi-
zetett a földesúrnak a többletföldek használatáért? A kilenced- vagy he-
teddézsmát bizonyosan megadta a többletföldek terméséből is. Szolgált-
kétszerannyi robotot, amióta földje kétszerakkorára nőtt? Mi az oka an-
nak, hogy a földesúr szemében, a földesúri összeírásban továbbra is
megmaradt féltelkesnek? A telekmennyiség a földszaporulat ellenére sem
emelkedett, a féltelkes továbbra is féltelkes maradt, 43 holdja birtokában
is csak annyit robotolt, mint a szomszéd községben a maradványfölddel
nem rendelkező féltelkes a maga 20 hold úrbéri földje után. A földesúr
vagy tisztje miért nem sorolta előbbre az ilyen jobbágyot a tényleges
birtoknagyságnak megfelelően, az egésztelkesek közé? Talán mert rejtve
maradt a szaporulat. Az még csak elképzelhető, hogy 200—300 hold több-
let létezésére csak a mérnöki felmérés derít fényt, de kétséges, hogy
2000—3000 hold többletről a földesúrnak ne legyen tudomása. 2000 hold
szántóföld 70 egész telek szántóilletőségének felel meg. Alig hihető, hogy
70 telek hatalmas mennyiségű robot és egyéb szolgáltatását kiengedje
kezeből az a földesúr, aki egyébként egy-két telekért is pert indít. A
földesúr bizonyosan megtalálta a módját, hogy a maradványföldek hasz-
nát is behajtsa. S ha a földesúri haszonvétel természete, a fizetés módja
különbözik az úrbéri szolgáltatásokétól, s inkább a majorságból bérelt
cenzuális földek vagy irtásföldek természetét ölti fel, akkor a marad-
ványföld elnevezés csak gyűjtőnév, alatta különböző jogi természetű
földhasználatok bújnak meg. Az is gyakran előfordul, hogy a jobbágy a
maradványföldekért nem fizet semmit, mert azok eredetileg rossz minő-
ségűek, hasznavehetetlenek, jövedelmezőség tekintetében sem az irtás-
földek, sem az úrbéri földek mértékét nem ütik meg s ha a földesúr az
úrbéri földekkel azonos szolgáltatásokat követelne utánuk, akkor a job-
bágy nem is vállalná fel azokat.

Azt, hogy egy földdarab maradványföldnek minősül, első ízben a
munkálkodó mérnök állapítja meg a felmérés során, egyszerű számítási
művelettel: a meglevő telkek számát megszorozza az I., II., III., IV. osz-
tályú községben törvény szerint járó egésztelki szántóilletőséggel, pl. He-
vesben 26—28—30—32 holddal. A szorzatot kivonja a ténylegesen hasz-
nált szántóterületből, s ha többlet mutatkozik, ezt a földkönyvbe marad-
ványként írja be. Annak eldöntése, hogy a többlet milyen természetű
földhasználat folytán keletkezett, már nem a mérnök dolga, ez már jogi
kérdés, ebben a felek közt létrejött úrbéri egyezség, vagy ha ez nem
sikerül, az úrbéri törvényszék ítélete dönt a bemutatott okmányok, vagy
tanúvallomások alapján. A tanúvallomásokból, vagy perbeli ítéletekből
lehet kihámozni, hogy az eljáró mérnök által használt „maradványföld”
fogalom alatt esetenként milyen jogi természetű földhasználatot értettek,
mit fizetett ezekért a jobbágy, mi lett a sorsuk az elkülönzés után. Az

alább közölt adatok egytől-egyig Heves megye úrbéri tagosítási iratainak a megjelölt községet illető percsomóiból származnak.

Abasár

Közbirtokosok tulajdonában levő szőlőtermelő falu. Az úrbérrendezés óta az elkülönzés idejéig, 1839-ig felmérés, rendbeszedés nem volt. Az 1874-ig halogatott tagosítási perben 464 hold maradványföldet a volt úrbéresek kezén hagytak, az előírt váltságdíj ellenében.

Adács

Tágas, sík határában gazdagon termett a fekete föld. Egy földesura volt, a gr. Batthányiak uradalma. Még az úrbérrendezés előtt, 1768-ban Batthányi József a majorsági földeket 4 évre bérbe adta jobbágyainak, majd az urbárium bevezetésével egyidejűen, 1771-ben mérnökkel felmértette a határt. E művelet eredményeként már ekkor kimutatható volt 335 hold maradványszántó és 123 hold maradványrét. Ugyanakkor a majorsági földeket is felmérték, az egyes majorsági táblákat egymástól határkövekkel elkülönítették. A maradványföldeket a jelentkező gazdáknak és zselléreknek nem az urbáriumban előírt szolgálatok ellenében adták ki használatra, hanem bérlet formájában.

A majorságföldek használatáról szóló bérleti szerződést a földesúr 1811-ig rendszeresen meghosszabbította. Ezek terjedelme 1811-ben: 1397 hold szántó és 148 hold rét. A jobbágyok heteddézsmát és egy összegben 1200 Ft bérleti díjat fizettek értük. 1811-ben a földesúr a majorságföldekből 675 holdat visszavett, lassan kiépítette saját kezelésű majorüzemét, a régi bérleti szerződés helyett újabbat, terhesebbet írt elő. A jobbágyok eziránt tett panaszukban elmondják, hogy az urasági földek használata nélkül nehezen tudnak megélni, a gazdák közül hatan máris Battonyára költöztek. Azt kérik, engedje meg a földesúr az összes majorsági földeknek úrbéri telkek alakjában való benépesítését. Ebben az esetben 120 új telket lehetne kialakítani, de ha ennyi földet nem is ad nekik, legalább 70 telek felállítását engedélyezze. Az egyéb sérelmeket is tartalmazó jobbágypanaszok kivizsgálását a földesúr előbb igyekezett elodáztatni, majd a megye utasítására mégis napirendre tűzte a saját úriszékén. Elutasító ítélete ellen a jobbágyok a megyéhez fellebbeztek, de ez is úgy döntött, hogy a földesúr a majorságföldeket nem köteles kiadni telkesítésre, csupán a maradványföldekből lehet új telkeket alakítani. Ezeket azonban akkori használóik, a telkesgazdák nem adták ki kezükből az újonnan telekre ülni kívánó zselléreknek, így a telki állomány 1811 után sem növekedett. A jobbágyok csupán annyit tudtak elérni, hogy csökkent a maradványföldek robotterhe, míg a heteddézsmá változatlan maradt. A földesúr az 1811-től 1817-ig terjedő időszakra még meghosszabbította a majorsági földek bérletét, 1813 júliusában pedig az uradalmi földmérővel végrehajtatta az úrbéri illetőségek kimérését. A jobbágyföldeket most is a határ ugyanazon részén adták ki, ahol az úrbérrendezés óta feküdtek. A kimérést Markmüller megyei mérnök ellen-

őrizte. Felmérték a belső telkeket, udvarokat, kerteket is, a hiányt a rétföldből pótolták, a felesleget a rétföldből vonták le. A beltelkek jóvai nagyobbak voltak az urbáriumban megszabott terjedeleminél. A dülőkben a mérnök a jobbágyok kivánságának megfelelő sorrendben mérte ki a parcellákat. Akinek az egyik dülőben jobb minőségű föld jutott, az a másik dülőben rosszabb parcellát kapott. A féltelkes egyazon dülőben feleakkora, a negyedtelkes negyedakkora parcellát kapott, mint az egésztelkes. A maradványföldek kiterjedése az új kimérés során változatlan maradt, állami adó alá sohasem vétettek, a gazdák kukorica termesztésére használták azokat, hogy telki földjeiket „azzal ne soványítsák”. 1836 táján a földesúr részéről kísérlet történt, hogy a maradványföldet „allodiálissá fordítsák”, a majorságföldek bérletét pedig már korábban beszüntették.

A közös legelő elkülönzése iránti eljárást a jobbágyok 1837-ben kérték, az eljárás 1847-ben perbeli ítélettel fejeződött be. Az úrbéri szántó és rét kiterjedése az 1811. évi reguláció óta nem változott. A 453 holdat kitevő maradványföldek kiadására nézve a földesúr és az úrbéreszek között 1855-ben megegyezés jött létre, mely szerint e földek az előírt váltság ellenében birtokarány szerint a volt úrbéreszek kezén maradnak.

Átány

Közbirtokossági tulajdont képező nagy határú falu volt. Az 1864. évi úrbéri tagosítási egyezségben 1279 hold maradványföld sorsa felől úgy intézkedtek a szerződő felek, hogy előbb ezekből kiadják a r. kat. és ref. lelkesz, három tanító, harangozó illetőségét. A fennmaradó maradványföldek felét a volt úrbéreszek visszaszabocsátják a földesúrnak, a birtokukban maradó másik felerész váltsága fejében.

Bátor

Az egri káptalan jobbágyfaluja volt, hegyes-erdős határral. 1858-ban 263 hold olyan feleslegföld sorsa felől intézkedtek, mely irtásból és foglalásból keletkezett. Ennek egyik fele „birtokaránylag” a volt úrbéreszek kezén maradt, másik fele az uradalomé lett, megváltás címén. A földesúr többször is tartott felmérést, növelte a telekállományt az éppen akkor visszaváltható irtásföldekből.

Csány

A XVII. század közepétől kezdve három birtokoscsalád leszármazottai három „tertialitásban” birták. Nagy kiterjedésű termékeny sík határában a dinnyetermesztés a XVIII. században meghonosodott. Az úrbérrendezés során az egyik tertialitást birtokló Grassalkovits-uradalom új telkeket is alakított, részben házas zsellérek telekre ültetése, részben új jobbágyok telekvállalása útján. Grassalkovits az úrbérrendezés időpontjában jobbágyaival szerződéses viszonyban volt, ezek szolgáltatásaikat nem telkeik

arányában, hanem egy összegben fizették, a telki illetőségek mérnöki kiszabása ezért nem látszott sürgősnek.

„Minekutána 1783-ban a jobbágyok a kegyes contractustól önként elállni és a kegyes urbárium szerint való terheket viselni kívánták volna, a mélt. uraság kívánságoknak — bár nem örömet — eleget tenni akarván, a kegyes urbárium értelme szerint a nékiek járó földeket és rétet kimérette és voltaképpen a camerális ingenieur által kiadatta.”

Újabb kimérés ment végbe 1786-ban a II. József-féle felméréssel egy időben, vagyis akkor, „amikor a községek rendezettek és a vallománykönyv készült”. Ugyanekkor a három birtokos ág egymást közt arányosítást is hajtott végre mind a falu belsőségére, mind a majorsági és úrbéri szántókra, mind pedig a legelőre nézve. A források szerint „II. József alatt a közteherviselés és telekkönyv végett a birtokok tagosítatván, minden birtokosnak illetménye jobbágyáéval együtt adatott ki a commissio jelenlétében és annak jóváhagyásával”. A belsőség három egyenlő részre osztatott fel: 1. Grassalkovitsnak jelölték ki a falu felső részét, 2. a Sövényházi—Holecz család leszármazottainak a falu derekát, 3. a Vay-rész bérlőjének, Erős ezredesnek az alsó falurészt. A mérnöki munkálatokat Haidinger kamarai mérnök végezte.

Grassalkovits az úrbéri állomány kimérése során mutatkozó maradványföldekből nem alakított új telkeket, hanem majorsági táblákká képezte ki s robot ellenében úrbéreseinek adta át használatra. Ezenfelül 600 hold majorságföldet is bérbe adott nekik az 1787—1788. évekre, évi 300 Ft bér ellenében. Özv. Páldyné sem kívánt majorkodni, majorságföldjeit ő is bérbe adta jobbágyainak.

A három részre szakasztás, a trifariatio több szempontból káros következményekkel járt. A Holecz-rész kismemeseit Erős ezredes csellel és erőszakkal kényszerítette a trifariatióra. A jobbágyság háromszorannyi mezőört, dinnyecsőzt és három részre osztott gulyája számára háromszorannyi apaállatot kényszerült tartani. Erős ezredes birtokrészén vízállásos, vagy szikes területet mértek ki a jobbágyoknak. A belsőségben nem lehetett végrehajtani a jobbágyoknak saját földesuruk falurészére való áttelepítését, mert a fundusok terjedelmében nagy különbségek mutatkoztak. Eddig az egész határt két nyomásban használták, a három részre szakasztás folytán most már hat nyomás keletkezett, s így „a szántóföldek a hat calcaturák által megszorítottak”. Mindenki az arányosítás előtti helyzet visszaállítását kívánta.

1791-ben „az elégedetlen jobbágyság nem akarván három külön pásztort tartani, legelőösszesítést kért”, a megye ezt végre is hajtotta. Ezúttal mindegyik harmadrészen felmérték a legelő terjedelmét. A legelő kiterjedése összesen 2414 hold volt. 1794. augusztus havában a vármegye az egységes úrbéri legelő birtokába visszahelyezte a jobbágyokat.

1793-ban a földesurak is megindították a régi helyzet visszaállítását célzó újabb arányosítási eljárást, mely 1801-ben fejeződött be. A szántók és rétek ugyan megmaradtak a korábbi kimérés szerinti helyzetükben, de eltüntették a hat nyomást és az egész határra nézve visszaállították a két nyomást. Végrehajtották a belső telkeknek a birtokjogok szerinti elrende-

zését, illetve kiegészítését vagy csökkentését, megszüntették „az házaknak rendetlen állását és az utcáknak tekergős nagy pusztaságát”. Ennek ellenére azon „üres és körülnyírt ív, mely a Haidinger-térkép szerint 1771-től 1786-ig Csány belsőségét képezte”, nem tűnt el nyomtalanul, „a föld színén annak sánczolásai itt-ott 1858-ban is felismerhetők voltak”.

A dinnyetermesztés fokozása érdekében a XVIII. század végén megkezdtek a homoki gyeplegelők feltörését, kialakították a homoki dülöket, tavasziak, dinnye és kukorica alá. A földesurak a feltört dinnyeföldeket évenként bérbe adták jobbágyaiknak, akik pld. 1808-ban egy négyszögöl dinnyeföldért 1 Ft 45 krajcár bért és minden 100 négyszögöl után 5 dinnyét adtak, s még szántást is kellett tenniük. 1793-ban a három tertialitás birtokosai létrehozták a közbirtokossági directoratust, abba directoroknak tisztjeiket, ispánjukat, gazdáikat tették meg. E directoratus intézte többek között a homoki gyepek évenkénti kiosztását, dinnye alá való feltörés céljából. 1801-ben a directoratus így rendelkezett: „Hogy a pascuumnak dinnye alá való feltörésében valamely bizonyos rend szabattasson, s hogy a rendetlen feltörések által a földesuraság rövid időn belül a dinnye alá való gyeptől ki ne fogyjon, ezért az egész pascuum 12 részre osztasson fel és sorban használtasson dinnye, kukorica és tavaszi vetések alá”.

A dézsmás szőlők telepítését a jobbágyok 1825. táján kezdték meg.

Az úrbérrendezés időpontjában a telkesgazdák és házas zsellérek fundusainak terjedelme általában meghaladta az előírt terjedelmet, így a nagy zsellérfundusokra később több házat is építhettek. Az 1786. évi triariatio után Erősné taxás zselléreket telepített, akik 104 napot robotáltak, vagy pénzt fizettek. Ezek majorsági eredete bizonyítható volt. Voltak azonban olyan zsellérek is, akik az urbáriumban előírt zsellér-szolgáltatásokat teljesítették. Az úrbérrendezés után, főleg pedig az 1801. évi arányosítás után a falu belsősége gyeptől és belső üres térségekből szaporított, a falu közepén levő Holecz-részre pedig csupa kuriális zsellér telepedett, s lassanként az egész Holecz-harmad majorságivá vált. Egyes majorsági zselléreket cselédszolgálat céljából telepítettek, mások zsellértelekükért a földesúrnak évente 300 vályogot vetettek, azok viszont, akiket contractualistáknak neveztek, majorsági földeket béreltek. A XIX. század közepéig 80-ra szaporodott azon bizonytalan jogállapotú zsellérek száma, akiket a földesúr egytől-egyik majorságinak nyilvánított. Ezek azonban mindannyian úrbériknek tartották magukat.

1836-ban, majd 1842-ben a jobbágyság kérte az úrbéri illetőségek elkülönzését, de 1848-ig csak a földek osztályozása történt meg. A contractualista majorsági zsellérek 1848-ban visszaadták földjeiket, ezzel magukat felszabadítottak nyilvánították. A többiek is megtagadták szerződésben előírt szolgáltatásaik teljesítését azzal az indoklással, hogy az úrbéri viszonyok megszűnte után a zsellérek sem szolgálnak többé. A majorsági zsellérek 1850-ben úrbériekké nyilvánításukat kérték, de sikertelenül. Volt földesuraik kötelezték őket a szolgáltatások további fizetésére és a hátralékok megtérítésére, de azok 1856-ban újból megtagadták a szolgáltatások teljesítését.

1856-ban ismét a jobbágyság kérte az elkülönzés végrehajtását, meg a homoki dülökből dinnye alá feltört határrészeknek számukra való juttatását. 1864-ben hozta meg ítéletét az elsőfokú bírói fórum, a megye alispáni bírósága. Ítélete szerint a homoki dülők dinnyeföldjei majorsági eredetűek, azokból a jobbágyság nem kap semmit. A telki állomány 39,5 telek. A hiányzó 12,5 telek „behúzása” 1848 előtt történt, azoknak az úrbériséghez való visszacsatolásáról tárgyalni sem lehet. A 80 majorsági zsellér közül a bíróság 30-at úrbérinek, 50-et majorságinak nyilvánít, így az úrbéri zsellérek száma 65-ről 95-re emelkedett. A 275 hold maradványföld az összes telkesgazdák között „birtokaránylag” kiosztandó, holdanként 12 Ft 80 kr. váltságdíj ellenében.

Demjén

Az egri püspökség hegyes-erdős határú faluja. Az 1860. évi tagosítási egyezség szerint belsőségben 50 hold, külső tartozékokban 256 hold maradványföldet találtak. Utóbbiakból a telkesgazdák 100 holdat 200 hold legelőért visszaadtak a földesúrnak, ezek után váltság nem járt. A fennmaradó 156 holdat a falujukban jobbágytelket is bíró ügyvédjüknek, Eisenmann Jánosnak adták el holdanként 10 Ft áron azért, mert ők maguk képtelenek voltak a váltságösszeget megfizetni.

Domoszló

Ebben a hegyes-erdős határú szőlőtermelő faluban 1744-ben a földesurak úgy osztották fel az addig közösen bírt határt, hogy annak egyik felét a földbirtokos Haller família kapta, másik felét a Nyáry-örökös négy linea további négy részre darabolta. E felosztás csak a szántóföldekre és rétekre terjedt ki, az erdőre nem. A közös erdőhasználatból eredő visszaságok kiküszöbölésére 1793-ban a közbirtokosok egymás közt arányosítási pert kezdeményeztek, minek folytán az erdők felosztása is megtörtént. Az elkülönzési per 1856-ban indult meg. Az 1860-ban kötött megegyezés szerint a terjedelmes — 1002 hold — kiterjedésű maradványföldeket használoik akár készpénzzel, akár földrészletük egyharmadának visszabocsátásával válthatták meg.

Ecséd

Az 1837. évi úriszéki tárgyaláson a közbirtokos földesurak képviselője csodálkozását fejezte ki azért, mert a mérnöki felmérés 452 hold maradványföldet mutatott ki. Úgy tudja, hogy itt sohasem apasztották az úrbéri földeket. 1772-ben a határ felméréstén, a 48 telek után minden jobbágy illetősége pontosan kiadatott, sem több, sem kevesebb. Ha tehát most az úrbériséget meghaladó maradványföldek is vannak a jobbágyok kezén, ez a többlet csakis majorsági földek elfoglalásából keletkezhetett. Annál könnyebben történhetett ez, mivel maguk a földesurak nem laktak a községben, itt csak tisztjeik kormányoztak, akik nem biztosították kellő figyelemmel a majorságföldet földesuraik részére. A jobbágyok válasza

ez volt: a hegyes-völgyes határon sokat „javítottak” a jobbágyok. Az erdőhatárban úrbéri szántóföldjeik között levő és nekik jutott bokros, ingoványos helyeket kiirtották, kiszárították, így tették művelhetővé azon parcellákat, melyekből a remanenciák keletkeztek. Ezekből most új telkeket szeretnének alakítani, mert van a faluban sok olyan zsellér, aki szívesen vállalna telket.

A földesúr továbbra is bizonygatta a maradványföldek majorsági eredetét, mondván: az 1772. évi arányosítás és reguláció alkalmával az úrbéri földek az illető földesurak majorsági tábláinak végében adattak ki, utóbbiaktól csupán 1—2 öl szélességű dűlőút választotta el. A dűlőutat a jobbágyok lassanként elszántották, a határvonal eltűnése után pedig a majorságföldekből is elcsipegettek. Ezért e maradványföldek nem tekinthetők indusztriális földeknek, hanem majorsági eredetű foglalásföldeknek.

Az úriszék természetesen a földesúr álláspontját tette magáévá, megállapította, hogy mind a 452 hold maradványföldet majorságiakból foglalták el a jobbágyok, ezért e földek az 1836: X. t. c. 7. §-a értelmében a majorsághoz visszacsatolandók. Ezt az ítéletet a megyei törvényszék is helyben hagyta. A helytartótanács azonban nem látta bizonyítottnak a maradványföldek majorsági eredetét, ezért 1846-ban az úriszéket újabb vizsgálat tartására utasította. Az itt beszerzett bővebb bizonyító anyag alapján a megyei törvényszék most már nem majorságból, hanem közlegelőből foglaltaknak minősítette a maradványföldeket s úgy rendelkezett, hogy azok megmaradnak a jobbágyok birtokában, de nem a jelenlegi birtokosaiknál, hanem 9 egész, 5/8 telket kell belőlük alakítani. Az ítélet végrehajtása a 48-as forradalomig nem történt meg. 1848. május 25-én az ecsédi közbirtokosok tanácskozásán már vita tárgyává tették, vajon az úrbéri viszonyok megszűnése ellenére is fel kell-e osztani a maradványföldeket a telkek között. Végre 1851-ben megtörtént az elkülönzés és tagosítás, ekkor a maradványföldeket úrbéri osztályzat szerint sorshúzással osztották ki a volt jobbágyok között.

Egerszalók

Az egri káptalan birtokán az 1856. évi elkülönzési per során kimutatott 153 hold maradványföldet az úrbéresek kezén hagyva, „birtokaránylag” hasították ki egy külön dűlőben.

Fedémesen

Az egri érsekség falujában az 1853. évi mérnöki felmérés 157 hold maradványföldet mutatott ki. Bár maguk a jobbágyok is beismerték, hogy ez a többlet irtásokból, foglalásokból keletkezett, mégis a földesúr váltság nélkül átengedte azokat akkori használóiknak s ezzel az egész telek szántóilletősége az előírt 30 hold helyett 34 hold lett. A földesúr korábban sem folytatott ebben a többi birtokaitól távol eső kis határban szántógazdálkodást, a majorsági földeknek majorsági kezelésbe vétele nem lett volna számára kifizető.

Feldebrő

A Grassalkovits-, majd Károlyi-féle uradalom dohánytermelő falujában 1846-ban a mérnöki felmérés 79 hold beltelki felesleget és 122 hold maradványföldet mutatott ki. A jobbágyok ugyanis beltelki illetőségük egy részét, a kerteket dohányföldként használták s ezekhez a kertjeik végében levő közlegelőből is hozzászántottak. A szántóföldbeli csekély maradványt viszont részben az úrbéri földek között levő majorságiakból, részint a közlegelőből szántották el, legalábbis a földesúr állítása szerint, ezért az uradalom a maradványföldeknek majorsági legelővé való visszajuttatását kívánta. Az 1847-ben hozott úriszéki perbeli ítélet szerint a maradványföldek az úrbériségben maradnak s 2,5 új úrbéri telket kell belőlük alakítani. A végrehajtás 1848-ig nem történt meg. 1856-ban a földesúr a volt jobbágyokkal a maradványföldekre nézve úgy egyezett meg, hogy azok valamennyi telkes között „birtokaránylag” osztassanak el, a váltság is ekként fizetessék.

Felnémet

Az egri érsekség szőlőtermelő falujában az 1771. évi úrbérrendezés óta nem volt rendbeszedés, sem mérnöki felmérés. A foglalás- és irtás-eredetű maradványföldek kiterjedése az 1856. évi tagosztályos per időpontjában 282 holdat tett ki. Hogy ezek iránt a jobbágyok pert ne indítsanak, az uradalom minden egész telek szántóföld illetményét 26 holdról 30-ra emelte, a remanenciákat pedig majorságához csatolta.

Gyöngyöshalász

Földesurai közbirtokosok voltak. 1839-ben a mérnöki felmérés 165 hold maradványföldet mutatott ki. Az 1846-ban hozott úriszéki ítélet megállapította, hogy a maradványföldeket a jobbágyok közlegelőből szántották el, belőlük tehát 3 egész és 6/8 új telket kell alakítani, az utánuk járó legelőilletőséget is remanenciákból kell kiadni. E döntést 1847-ben a megyei törvényszék, majd a helytartótanács is helyben hagyta. A perbeli ítélet végrehajtása még 1847-ben megindult s 1850-ig be is fejeződött.

Gyöngyöshalmaj

Az úrbéri rendbeszedés, tagosítás, legelőelkülönlés és maradványföldek tárgyában 1859-ben perbeli megegyezés jött létre a közbirtokos földesurak és volt jobbágyaik között. A 194 holdat kitevő maradványföldet 21 jobbágy használta. A megegyezés értelmében mindegyik jobbágy megtartja maradványföldjét, de együttesen 4562 Ft váltságdíjat fizetnek értük. A zsellérek használatában levő heteddézsmás kender- és káposztaföldeket a földesurak a zselléreknek négyszögölenként 1 krajcár örökváltóságért átengedik.

Gyöngyöspata

Ugyancsak nagyszámú közbirtokos által bírt, jobbára szőlőművelésből élő népes jobbágyfalu volt. Az úrbérrendezés óta itt úrbéri rendbeszedést sohasem hajtottak végre, ezért csak az 1839-ben kezdett elkülönzési per során, a mérnöki felmérés eredményeként derült ki, hogy az úrbéri szántók terjedelme 401 holddal több, mint amennyi járna nekik. Nem is ismerték el a jobbágyok e földek maradványjellegét, hiszen mindaddig úrbériségként használták, telki illetőségük jogos részének tartották azokat, véleményük szerint váltságdíj sem jár utánuk. Azt viszont elismerték, hogy a maradványnak minősített 401 holdon kívül használnak a majorságból bérelt ún. váltott — censualis — földeket is. Ezeknek terjedelme belsőségben 28 hold, szántóföldben 621, rétben 1 hold, összesen 650 hold. Utóbbi földek eredetéről a földesúr képviselője az elkülönzési perben azt a tájékoztatást adta, hogy 1810 körül az akkori főbirtokos, Brudern a Peres és Csödönyösvölgy nevű dülőkben fekvő majorsági földjeiből évenként szóbeli megállapodás alapján, holdankint 3—4 Ft bérösszeg ellenében adta ki nekik ideiglenes használatra a cenzualis földeket. E váltott földekkel a földesúr mindig szabadon rendelkezett, egyiktől elvette, a másiknak átadta, vagy éppen majorsági táblákká alakította. Végül 103 hold irtásföld is volt a jobbágyok használatában.

A jobbágyok válaszukban tagadták a váltott földek majorsági eredetét, miután ők az úrbérrendezés óta az úrbéri földekkel azonos módon birták azokat. Az irtást is engedéllyel tették, ezért az irtásföldek vissza nem válthatók.

Az alsóbb fokú bíróságok ítéletei kölcsönös fellebbezések folytán a kir. ítélőtábla elé kerültek, mely végső fokon úgy döntött, hogy a maradványföldek megmaradnak úrbéres használóik birtokában, az irtásföldeket a földesúr visszaválthatja, a váltott — censualis — földek majorsági eredetűek, visszacsatolandók a majorsághoz.

Gyöngyössolymos

Az egri érsekség szőlőtermelő, hegyes-erdős falujában 1805-ben hajtották végre a Mária Terézia-féle úrbérrendezés folytán szükségessé vált kimérést. Ekkor minden jobbágy megkapta az urbárium szerinti teljes illetőséget. Amit tehát később illetőségén felül bírt, az a földesúr álláspontja szerint foglalásnak tekintendő. 1835—36-ban úrbéri rendbeszedés volt a faluban, az úrbéri telkek száma 20-ról 30-ra emelkedett. De ezután is történtek foglalások, irtások. Ezek ellenértékeként a földesúr az 1858. évi úrbéri egyezségben telkenként 4 holddal több úrbéri földet ajánlott meg, a 153 hold maradványföld után járó váltságtőkét pedig elengedte. Ezt a megegyezést egy év múlva érvénytelenítették, mert az uradalmi számtartó a lakosságot a legelő csökkentésével fenyegette arra az esetre, ha nem írja alá az irtások-foglalások visszabocsátásáról szóló megállapodást. Az 1862. évi alispáni bírósági ítélet szerint a maradványföldek úrbéres használóik kezén maradnak, de a földesúr részére váltságdíjat fizetnek értük.

Hatvan

A Grassalkovits- majd Sina-féle uradalom központjában az 1836. évi úrbéri összeírás szerint az úrbéri telki állomány 7 telekkel szaporodott a Mária Terézia-féle úrbérrendezés óta. Az újonnan létesített 7 telek úrbéri földjei „az urbárium behozatala óta végbement urbarialis regulatioval kerekedett remanentialis földekből osztattak ki”. De az 1813-ban végrehajtott reguláció óta ismét létrejöttek bizonyos maradványföldek, ezért minden egész telkes 30 hold földet használhatott a törvényesen megjáró 28 hold helyett. Az 1857-ben kötött úrbéri egyezség szerint a maradványföldek fele váltság címén a földesúré lesz, az egész telkes ezúttal a 28 hold helyett nem 30, hanem 29 holdat kap, így a „maradványföldek megváltása természetben eszközöltetik”.

Hevesen

Ebben a nagy határú közbirtokossági faluban az 1838. évi felmérés, illetve pertárgyalás 520 hold maradványföldet mutatott ki. A földesúr képviselőjének megállapítása szerint „a jobbágyok úrbéri illetőségükön felül tetemes földeket bírnak”. „Azonban ezek egy része, 136 hold ún. bonificata nevű javításföld, melyet a közbirtokosság 1771—1780 között osztályok alkalmával majorságból adott a jobbágyoknak. E földek tehát majorságiak lévén, visszacsatolandók a majorságiakhoz”. A fönnmaradó 384 hold maradványföldből 1845-ben még, az akkori törvényes rendelkezések értelmében, új telkeket kívántak alakítani. Az úrbéri elkülönzés tárgyában 1859-ben a legfőbb úrbéri törvényszék ítélete döntött véglegesen: a bonificata földek majorságiak lesznek, a többi 384 hold maradványföld pedig a jobbágyoké marad, „birtokaránylag” felosztva, váltság ellenében.

Hevesaranyos és Egerbocs

A kis határú hegyvidéki falvak földesura az egri káptalan. Az 1812. évi úrbéri reguláció alkalmával a földesúr az irtásföldeket térítés nélkül elvette jobbágyaitól s templom- és papföldeket, gazdatiszti földet vagy éppen majorsági földet alakított belőlük. Emiatt a károsult jobbágyok panaszt tettek a vármegyén, s hosszadalmas úrbéri pör kerekedett az ügyből. A per folyamán mindkét fél eltérő tájékoztatást adott a panasz tárgyát képező irtáseredetű maradványföldek létrejöttének körülményeiről. Az uradalom állítása szerint a hevesaranyosiak az erdő irtására engedélyt sohasem kaptak, hanem lopva irtották a nagyon ritkás erdőt, úgy, hogy esztendőnként az úrbéri szántóföldjük mellett levő területet néhány szántóval fogással apródonként, észrevétlenül elfoglalták s oly „fortélyal” is éltek, hogy a földjeik mellett levő uradalmi erdő fáinak tövét megégették, hogy a fatörzsek kiszáradjanak. A fát lassan elhordották, a földben maradt tő környékéről a gatz eltávolították, a földet felszántották, s mint irtásföldet használták. Ezt pedig addig cselekedték, mígnem egyszer Bíró Pál rajtavesztett. Őt ugyanis a földesúr tisztje az okozott kár miatt testi fenyítékben részesítette.

A jobbágyok ezzel ellentétben más magyarázatot adtak az irtásföldek eredetéről. Állításuk szerint 20—30 éve folyik az erdőirtás, földesúri engedéllyel. A kiirtott határrész területe mindössze 134 köblös. A fatövektől megtisztított irtvány 8—10 évig ugar alatt volt, ezután rendszeresen szántották-vetették, terméséből a földesúrnak ötöddézmát adtak. Amíg a határ 1812-ben újra fel nem méretett, addig csak az úrbéri illetőségeket vették fel a vármegyei adóösszeírásba. De az 1812. évi reguláció óta az irtásföldek is rendszeresen beiratnak az úrbériségbe és a vármegye adólajstromába. Egy darab irtvány terjedelme fél- másfél köblös. Nagyobb részüket úrbériségnek, kisebb részüket maradvány- vagy majorságföldnek tekintik. Negyedik osztályú, tehát rossz minőségű irtványok ezek. „Berekből, csutajból, nyirjes-nyárjas erdőből, boróka- vagyis gyalogfenyőből” irtották azokat. Nagyobb fatörzsek csak ritkán fordultak elő, azok tövét nem ők vágták ki, hanem miután az ágakat a földesúr részére behordták, a töveket az uraság körülszántatta s idővel a tövek maguk veszték ki.

Az 1816-ban hozott úriszéki ítélet megállapította, hogy a hevesaranyosi irtások földesúri engedéllyel jöttek létre, hiszen utánuk a földesúr dézmát és taksát szedett, ezért visszaváltásuk után köteles megtéríteni az irtásdíjat a jobbágyok részére. Fellebbezés folytán a megyei törvényszék, majd a helytartótanács is hozott ítéletet. Utóbbi a másik két község — Egerbocs, Bátor — javára is megítélte az irtásdíjat, holdanként 4 Ft-ot. Villó és Butaj pusztákat is így irtották ki.

Hevesaranyoson az 1860. évi elkülönzési per során a földesúr ismét kérte a telkesek és zsellérek irtványföldjeinek saját majorságához való visszacsatolását, mivel 1819-ben az úrbéresek megkapták az utánuk járó irtásdíjat, attól kezdve pedig mint bérelt majorsági földeket heteddézsma ellenében használhatták. Az 1820 után létrejött heteddézsma irtásföldeket mint maradványföldeket az úrbéresek a törvényes váltság mellett megtarthatják. A heteddézsma irtásföldek kiterjedése 1860-ban 190 hold, a maradványföldeké 162 hold.

Hevesugra

1858-ban az úrbéresek panaszt tettek azért, mert az 1840-ben hitelesített földkönyvben a földesurak nevére majorságföld gyanánt telekkönyvezték azt a 256 hold terjedelmű maradványföldet, melyet most is a jobbágyok használnak. A bíróság helyesbítette a telekkönyvet, a maradványföldek pedig az előírt váltság ellenében megmaradtak úrbéres használók birtokában.

Hort

A Batthányi-uradalom nagy határú jobbágyfalujában az 1840. évi felmérés 228 hold remanenciális szántót és 328 hold reman. rétet mutatott ki. A rendbeszedési és elkülönzési perben hozott ítélet értelmében a tagosítást 1845-ben megkezdték, 1847-ben befejezték, a maradványföldekből 14 új jobbágytelket alakítottak.

Istenmezeje

A Madarassy-féle majorsági zsellérek az 1802. évi reguláció óta a majorsági erdőben irtványokat létesítettek, utánuk heted- vagy éppen negyedézmát adtak. A telkesjobbágyok még nagyobb terjedelmű irtványokat hoztak létre. 1857-ben ennek ellenére nem tudták megmondani, vajon a 612 holdat kitevő maradványföld irtvány vagy úrbériség címén került-e birtokukba. Mindenkor szabadon irthattak, irtásföldjeiktől is, meg úrbéri földjeiktől is 1848-ig hetedézmát fizettek. 1848 után azonban csak a majorsági zsellérek fizették továbbra is a földesuraknak járó szolgáltatásokat. A telkesek azzal érveltek, hogy irtásföldjeik az úrbériekkel összekeveredtek, nem tudják azokat az úrbériektől megkülönböztetni, 1848 után pedig az úrbéri viszonyok megszűntével az irtásföldek után sem tartoznak fizetni. A vitás kérdéseket az 1880-ban kötött megegyezéssel tisztázták. Eszerint az irtásföldek kiterjedését kölcsönösen 612 holdban állapítják meg, azokat maradványföldeknek minősítik, utánuk váltság jár a földesuraknak, de készpénztérítés helyett a maradványföldek felerészét, vagyis 306 holdat a volt úrbéresek visszabocsátják a földesurak birtokába.

Kál

A Grassalkovitsok, majd Károlyiak nagy határú falujában az 1844. évi tagosítási perben a földesúr igyekezett kivonni magát azon kötelezettségének teljesítése alól, hogy a maradványföldekből új telkeket alakítson. Azzal érvelt, hogy a maradványok terjedelme csekély, s hogy majorsági földek, meg közlegelő elszántásával, tehát foglalás útján keletkeztek, ezért majorságához visszacsatolandók. Az 1847. évi úriszéki ítélet azonban úgy döntött, hogy a 389 hold kiterjedésű maradványföldekből új telkeket kell alakítani. Ha ezen új telkeket zsellérek vállalnák fel, azok száma megfelelően csökkentendő. A per a 48-as forradalom előtt nem nyert befejezést. 1856-ban az uradalom a maradványföldeket valamennyi telkes között egyenlően kívánta felosztani, a jobbágyok viszont ragaszkodtak ahhoz, hogy e földek „birtokaránylag” oszttassanak fel. Az 1863. évi végrehajtás során utóbbi elv szerint történt a maradványföldek birtokba adása.

Kápolna

Az egri érsekség birtokán a Mária Terézia-féle úrbérrendezés után úrbéri regulációt hajtottak végre, ekkor a 27,5 telek helyett 50 telket alakítottak, az új telkek kialakításához az akkori maradványföldeket is felhasználták. 1848-ig újabb 51 hold maradványföld jött létre. Az 1858. évi bírósági ítélet szerint ezek váltság ellenében eddigi úrbéres birtokosaik kezében maradnak.

Kisköre

A szatmári püspökség birtokán 1860-ban 107 hold maradványföldet mutatott ki az összehasonlító iromány. Válttság ellenében továbbra is a jobbágyok kezén maradt a remanencia ügy, hogy az 1860. évi úrbéri egyezség értelmében minden egésztelkes jobbágy a törvényesen járó 30 hold szántón kívül még 2 hold maradványföldet és 8 hold ugargyepet kapott szántóföld illetőségként.

Kisnána

Ebben a közbirtokossági faluban az 1871. évi bírósági ítélet szerint a 314 hold maradványföld használóik kezén marad.

Kompolt

A Grassalkovits—Károlyi uradalom birtokán 235 hold maradványföld mutatkozott, az 1844. évi felmérés során. A földesúr jogi képviselője előállt ugyan azzal a kifogással, hogy a maradványföldeket a jobbágyok az úrbéri földjeik mellett levő majorságföldről és közlegelőből szántották el, s mint lassú foglalások, „majorságosítandók”, az 1847. évi úri-széki ítélet azonban elrendelte, hogy belőlük új telkeket kell alakítani. Az elkülönzés ügye a 48-as forradalomig nem intéződött el, a maradványföldről az 1857. évi ítélet az 1853. évi úrb. nyílt parancs 8. §-ának megfelelően úgy döntött, hogy válttság ellenében úrbéres használóik kezén meghagyandók.

Mátraderecske

Földbirtokosa ugyancsak a Grassalkovits—Károlyi uradalom volt. 1856-ban 300 hold maradványföldet mutatott ki a telekkönyv. E földek válttság ellenében akkori úrbéres birtokosaik kezén maradtak.

Nagyfüged

1863-ban 731 hold maradványföld került „birtokaránylag” az úrbéres használók végleges birtokába.

Recsken

1865-ben 576 hold maradványföld sorsa felől ugyanilyen értelemben döntött a bírói fórum.

Tiszanána

1804 előtt az egri püspökségnek, 1804 után a szatmári püspökségnek népes jobbágyfaluja volt. Tizenötezer kat. hold kiterjedésű határának felét a XVIII. században a rendszerint minden tavasszal jelentkező tiszai

áradás, más részeit a szik tette többé-kevésbé használhatatlanná. De a Tisza áradásai a falu belsőségének biztonságát is veszélyeztették. Ezért a földesúr a XVIII. század elején az akkor még csekély számú lakosságot áttelepítette a Tiszától távolabb, védettebb helyen fekvő Alpoklos nevű pusztára, mely ettől kezdve előbb Alpoklos-Tiszanána, később csak Tiszanána nevet viselt, míg a régi faluhely Pusztanána, másként Önána néven volt ismeretes. Az új telephely lakói továbbra is megkapták a középkor óta használt Lovásztelek, Olfa, Pók, Ménesítő, Önána és az akkor még néptelen Kömlő puszták határának használatához való jogot.

1770—1776 között a földesúr benépesítette Kömlő pusztát, így a tiszánánaiak Kömlő határát többé nem használhatták. A föld nélkül maradt 102 családfő elköltözött Tetétlenre és azt benépesítette, egy részük a Békés megyei Bucsa pusztára költözött. Az elköltözők tiszánánai házuikat lebontották, azok faalkatrészeit magukkal vitték. Ulrich János püspöki jószágkormányzó is leromboltatott további 100 dűledező házat s végrehajtotta Tiszanána község belterületének átrendezését. 1775. május 5-én rendezett, új utcatorokat jelölt ki s ezekre kimérte az utcánként azonos kiterjedésű belső telkeket, szám szerint 259-et. Elrendelte, hogy minden jobbágy, még a negyedtelkes is, nyers vagy égetett téglából két kényelmes szobát építsen s akik erre nem voltak képesek, azokat leszorította nyolcadtelkesekké. A falu belsősége ezzel szabályosabb alakot nyert.

Az 1859. évi úrbéri elkülönzés során 4670 hold maradványföld további sorsa felől a szatmári püspökség és tiszánánai volt úrbéresek között létrejött barátságos egyezség úgy rendelkezett, hogy a maradványföldeknek akkor már ármentesített nagyobb részét, 2592 holdat a jobbágyság 21 000 Ft váltságdíj ellenében magának megtart, míg az áradástól még mindig veszélyeztetett kisebbik részét, 2078 holdat visszabocsátja a földesúrnak. A budai főtörvényszék kifogásolta, hogy itt a jobbágyok kétféle címen is fizetnek a maradványföldekért, hatalmas pénzüsszeggel is, meg nagy területek visszabocsátásával is. Az egri úrbéri törvényszék válasza — szó szerint — a következő volt:

„A Szabó szállása, Belső rétek, Berei rétek nevű, többezer holdnyi határrészeket a munkálkodó mérnök a telekkönyvbe jobbágyi birtokként jegyezte be, miután azokat a jobbágyok minden évben váltakozó felosztással bírták. Azok maradványföld-jellegét per útján még nem állapították meg. A község határában a Tisza-szabályozási munkálatok ottani befejezése előtt a réteknek használt lapályosabb földterületek minden évben a Tisza árjaitól elborítottak annyira, hogy azok *használatára mindenkör csak feltehető volt s az egyes volt jobbágyoknál állandó birtokot sohasem képeztek*, hanem az előjáróság által nyilazás folytán a lakosok között kasszálóként kiosztattak, mely eljárást 1848 előtt az uradalom sem ellenzett, mivel az úrbéri szolgálatokat és tartozásokat teljesítő volt jobbágyságnak a Mária Terézia-féle úrbér szerint járó 12 kaszás rétet a Tisza árjának akkori szabályozatlan helyzete miatt ármentesített, biztos helyen nem tudta kijelölni, hanem meg kellett engedni, hogy a volt jobbágyság az úrbér által biztosított rétbeli haszonvételt a minden évben bekövetkező tiszai kiöntések miatt az akkori körülmények között lehetséges nagyobb területen élvezhesse. A Tisza folyamának azidőóta történt szabályozása által

az uradalom már képessé tétetett a volt jobbágyok rétbeli illetőségét feltétlen használatú, árvizmentesített részekből kiadhatni, miáltal a volt jobbágyok, kik az említett fentebbi körülmények között nagyobb kiterjedésű rétek birtokában vannak, a törvényes mértékre visszaverettetnének. Nehogy tehát a feleknek egyike vagy másika sújtassék, jónak látták e kérdést maguk közt barátságos egyezés útján akként elintézni, hogy a kérdéses rétekből 2592 osztályozott holdat engedjen át az uradalom, mint maradékföldeket, s ezekért fizessen a volt jobbágyok 21 000 Ft-ot, 2079 hold maradékföld pedig, melyeket a volt jobbágyok az előbbi időkben lehetőségig használt, menjenek át kizárólag uradalmi birtokba, mely odaengedés a volt jobbágyok részéről annál kevesebb sérelemmel történhetett, mert utóbbi egész illetőségét tökéletesen ármentesített határrészekből nyerendi, míg az uradalom által megtartott Berei rétek és az Olfa—Ménési-tó pusztja a tiszai védgáton kívül esve, a kiöntéseknek eddig még kitéve vagyon.”

Mint a felsorolt példák mutatják, a munkálkodó mérnök a következő jogállapotú földekre alkalmazza a földkönyvben a maradványföld gyűjtőnevet:

1. a jogi értelemben vett, valóságos maradványföldekre,
2. a bérelt majorságföldekre,
3. az irtásföldekre,
4. a foglalásföldekre,
5. a „javított” földekre.

A jogi értelemben vett, tulajdonképpeni maradványföld abból a tényből kifolyóan jelentkezik, hogy az úrbérrendezéstől a mérnöki felmérésig megváltozott a területmérték hivatalosan elfogadott egysége. Az urbárium még úgy rendelkezett, hogy a két pozsonyi mérő vetőmag befogadására alkalmas földterületet kell egy 1100—1200—1300 négyszögöles kisholdnak tekinteni. Ez a hold tehát nem négyszögölekben történő felmérésen, hanem legfeljebb hosszú tapasztaláson, tehát becslésen alapul. Az volt a döntő, hogy a jobbágy mekkora földterületbe szokta elvetni a két pozsonyi mérő vetőmagot. Egyik faluban a talaj elbírta a sűrűbb vetést, a másikban nem. A homokos talajba sűrűn vetett gabona a nyári melegben könnyen megsül, aratás előtt megdől, annyit sem terem, mintha ritkán vetett volna a gazda. Köves talajba ugyancsak nem lehet sűrűn vetni. Az 1828. évi regnicolaris összeírás végéhez fűzött szöveges megjegyzések minden falu esetében megadják a tájékoztatást arra nézve, hogy ott az 1200 n.-öles, két pozsonyi mérős holdba mennyit szoktak elvetni. E kérdésre nézve 100 Heves-Szolnok megyei falut vizsgáltunk át. Száz falu közül 90 faluban az előírásnál ritkábban teszik a vetést, a két pozsonyi mérős holdba csak másfél pozsonyi mérőt vetnek. Az indoklás mindenütt — síkvidéki vagy hegyvidéki, szikes vagy vizenyős talajokon — egyformán ugyanaz: „ennél több vetőmagot nem fogad be föld”. Mezőtúron meg éppen csak egy mérőt mernek elvetni az elvileg két mérőt befogadó egy hold kiterjedésű földbe. Száz közül csak kilenc azon falvak száma, ahol egy holdba — vagyis két pozsonyi mérős szántóföldbe — valóban el is vetik a két pozsonyi mérőt.

Hosszú tapasztalás vezette rá a jobbágyot a sűrű vetésben rejlő veszélyekre, a ritkább vetés biztonságosabb voltára. A két pozsonyi mérő elvetéséhez tehát a ritka vetés következtében 30—40 százalékkal nagyobb földterületre volt szükség. A munkálkodó mérnök 1100—1200—1300 négyszögöllel mérván egy holdat, ezer holdas határ esetében 300—400 hold többletet, 2000 hold esetén már 600—700 hold többletet, vagyis „maradványt” mutat ki. Amelyik községben az úrbérrendezés óta még nem volt mérnöki felmérés, ott sem a jobbágyság, sem a földesúr nem ismerte a földeknek négyszögölek szerinti valóságos kiterjedését. Ha azután a XVIII. század végén tartott reguláció kimutatja is a maradványföldek létezését, azokból is igen ritkán tudják kialakítani a törvényben előírt új telkeket, mert úrbéres használók nem engedik ki kezükből az újonnan telekre ülni kívánók számára, inkább megfizetik a földesúr számára az illegális módon rájuk kivetett külön cenzust. Kétes értékű megállapításokra vezetne tehát, ha a jobbágyföldek terméshozama, jövedelmezőségének kérdése vizsgálata során csupán a négyszögölek szerinti kiterjedésből indulnánk ki.

A jobbágy a majorságtól bérelt cenzuális földekért bért fizetett. A bérleti díj rendszerint jóval meghaladja az úrbéri földek után járó szolgáltatások értékét. Amilyen mértékben bővülnek a majorüzem jövedelmezőségének lehetőségei, abban az ütemben drágul a majorföld. Legfeljebb a majorföldek legrosszabb darabjait kapja meg a jobbágy alacsonyabb bérösszegért. A majorföldek bérbe adása különösen az egyházi és világi nagybirtok azon falvaiban válik szokássá, amelyek távol esnek az uradalmi központoktól, ahol a majorság kiépítése, vagy bővítése a tőkeszegény földesúrtól nagy beruházást igényelne. Az egyházi nagybirtok egyébként is szívesen vette igénybe a kézzelfoghatóbb, járadékszerű, cenzuális szolgáltatások jövedelmeit.

A jobbágyot az úrbéri földek jövedelmének elégtelensége, a kényszer vitte rá a drága földbérletre. Az úrbérrendezéstől 1848-ig három nemzedék váltotta egymást s míg a népesség ezen idő alatt általában 120—140 százalékkal növekedett, az úrbéri állomány megyszerte csak 25 százalékos gyarapodást mutat. A telekből kiszorult jobbágyivadékok ráfanyalodnak a majorsági földek bérletére még akkor is, ha ez az úrbéri tartozásoknál terhesebb kötelezettségekkel jár. A huzamos használat folytán a jobbágyság már úrbérinek tekinti a bérelt majorföldeket, a munkálkodó mérnök is maradványként mutatja ki azokat, de az elkülönzési perben a földesúrokmányokkal tudja igazolni a bérelt földek majorsági eredetét s ezen a címen vissza is kapja azokat.

Az irtásföldet, foglalásföldet általában majorsági eredetűnek tartották. Az irtásföldet a földesúr irtásdíj ellenében visszaválthatja, a foglalást pedig térítés nélkül is visszaigényelheti. Ilyen esetekben sincs lehetőség tehát a ténylegesen használt maradványföldeknek az úrbériségbe való átsorolására, e földek majorsági természetét a feudális jogrendszer egész fegyverzete védi.

A földkönyv maradványként mutatja ki az eredetileg hasznavehetetlen, vizenyős területekből hosszadalmas kiszáritással többé-kevésbé művelhetővé tett „javított” földeket is, azokat, amelyeket a jogszabályok ál-

talában indusztriális — szorgalmi — földek néven szoktak emlegetni. Ide tartoznak az értéktelen fákkal ritkán benőtt földdarabok, a bokros, cserjés területekből „irtott” földek is. A hangsúly a javított földek esetében azok értéktelenségén, rossz minőségén van. A javított földet a jobbágy nem tudja minden évben használni, az időszakos igénybevétel nem terjed ki annak egész területére, a mérnök ennek ellenére teljes terjedelmével vezeti be a földkönyvbe. Ez a nagy terjedelem a földkönyvben mutató jelenség, kedvező hatást kelt a földesúr állítólagos nagylelkűsége felől. De a javított föld értékét tapasztalatból ismerő jobbágy maga tiltakozik az ellen, hogy ezek után is megfizettessék vele az úrbéri földek után járó tartozásokat, telekmennyiségének növelését ilyenkor maga ellenzi, csupán az elkülönzés alkalmával tesz kísérletet annak végleges birtokbavételére.

A maradványföldek szerepének értékelése csak abban az esetben vezet megbízható megállapításokra, ha a kvantitatív felsorolás mellett tisztázzuk azok létrejöttének körülményeit, jogi természetét is. A mennyiségi felsorolás, a számok varázsa könnyen tévútra vezethet. A jogi értelemben vett valóságos maradványföld rendszerint nem több az úrbéri földek ötven százaléknál. Ha a földkönyv ennél nagyobb kiterjedésű maradványföldet mutat ki, akkor már vagy cenzuális majorságföldekre, vagy pedig csak időszakosan használt, rossz minőségű javított földekre kell gondolnunk. A jobbágyháztartás ilyen esetben is elsősorban az úrbéri földek jövedelméből él, legfeljebb a dézsmás szőlő jelenthet az úrbéri szántóföldhöz többé-kevésbé hasonló értékű megélhetési forrást [3].

JEGYZETEK:

- [1] A XIX. századi parasztbirtok történeti-statisztikai vizsgálata. Agrártörténeti Szemle 1964. 1—2. sz.
A jobbágybirtok történeti-statisztikai vizsgálatához 1786—1853. Tört.-Stat. Kötetek. Bp. 1961.
- [2] Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. Agrártörténeti tanulmányok Bp. 1960. 339—403.
- [3] A fenti 31 községről közölt adatok forrásanyagát az Egri Állami Levéltárban őrzött úrbéri tagosítási iratok szolgáltatták. A többi községben vagy nem voltak maradványföldek, vagy tagosítási irataik nem maradtak meg.
Az egyes községekre nézve az 1771. évi úrbérendezéskor megállapított telekszámot és az 1848. évi telekszámot is már közöltem „A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században” című tanulmányomban, a 114—117. oldalon, a földesurak nevét ugyanott a 36—79. oldalon.